

УДК: 001.32(575.2)

DOI 10.65996/topscience-2457/2026-2/38-44

Тыныбекова А.Т.

Магистрант

Кыргызский государственный университет имени И. Арабаева

Кыргызская Республика, г. Бишкек

Altynaitynbekova@20gmail.com

**ФОРМИРОВАНИЕ НАУЧНЫХ УЧРЕЖДЕНИЙ В КИРГИЗСКОЙ ССР И
ИХ РОЛЬ (1940–1980-е гг.)****Тыныбекова А.Т.**

Магистрант

И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университети

Кыргыз Республикасы, Бишкек ш.

Altynaitynbekova@20gmail.com

**КЫРГЫЗ ССРИНДЕ ИЛИМИЙ МЕКЕМЕЛЕРДИН ТҮЗҮЛҮШҮ ЖАНА
АЛАРДЫН РОЛУ (1940–1980-жж.)****Tynybekova A.T.**

Master's student

Kyrgyz State University named after I. Arabaev

Kyrgyz Republic, Bishkek City,

Altynaitynbekova@20gmail.com

**THE FORMATION OF SCIENTIFIC INSTITUTIONS IN THE KYRGYZ SSR
AND THEIR ROLE (1940s–1980s)**

Аннотация. В данной статье подробно рассматриваются процессы формирования научных учреждений в Кыргызской ССР в 1940–1980-е годы и их роль в социально-экономическом развитии. В советский период наука стала важной частью государственной политики, что способствовало формированию научной инфраструктуры в республике. Цель статьи – исследовать этапы становления научных учреждений, их основные направления деятельности и вклад в развитие национальной науки на основе историко-научного анализа. В работе рассматриваются создание Академии наук, деятельность отраслевых научных институтов, вопросы подготовки кадров и влияние идеологических факторов. В результате установлено, что научные учреждения, сформированные в данный период, сыграли ключевую роль в становлении научного потенциала Кыргызстана.

Аннотация. Бул макалада Кыргыз ССРинде 1940–1980-жылдар аралыгында илимий мекемелердин түзүлүшү жана алардын коомдук-экономикалык өнүгүүдөгү ролу кеңири талданат. Советтик доордо илим мамлекеттик саясаттын маанилүү

бөлүгүнө айланып, республикада илимий инфраструктуранын калыптанышына шарт түзүлгөн. Макаланын максаты – илимий мекемелердин пайда болуу этаптарын, алардын негизги иш багыттарын жана улуттук илимдин өнүгүшүнө кошкон салымын тарыхый-илимий негизде изилдөө. Изилдөөдө Илимдер академиясынын түзүлүшү, тармактык институттардын ишмердүүлүгү, кадрларды даярдоо маселеси жана идеологиялык факторлордун таасири каралат. Натыйжада, бул мезгилде түзүлгөн илимий мекемелер Кыргызстандын илимий потенциалынын калыптанышында негизги роль ойногону аныкталат.

Annotation. This article examines in detail the formation of scientific institutions in the Kyrgyz SSR during the 1940s–1980s and their role in socio-economic development. During the Soviet period, science became an important part of state policy, which contributed to the development of scientific infrastructure in the republic. The aim of the article is to analyze the stages of formation of scientific institutions, their main areas of activity, and their contribution to the development of national science based on historical and scientific analysis. The study considers the establishment of the Academy of Sciences, the activities of sectoral research institutes, issues of personnel training, and the influence of ideological factors. As a result, it is concluded that the scientific institutions formed during this period played a key role in shaping the scientific potential of Kyrgyzstan.

Ключевые слова: научные учреждения, Киргизская ССР, Академия наук, наука, институты, кадровая подготовка, развитие

Негизги сөздөр: илимий мекемелер, Кыргыз ССР, Илимдер академиясы, илим, институттар, кадрлар, өнүгүү

Keywords: scientific institutions, Kyrgyz SSR, Academy of Sciences, science, research institutes, personnel training, development

1940–1980-жылдар Кыргыз ССРинде илимдин институционалдык негизде калыптаныш мезгили болуп эсептелет. Бул мезгилде илимий мекемелер түзүлүп, илим мамлекеттик деңгээлде колдоого алына баштаган. Советтик башкаруу системасында илим өндүрүштү, айыл чарбасын жана коомдук турмушту өнүктүрүүнүн негизги фактору катары каралган [1, 45-б.]. Кыргызстанда илимий мекемелердин түзүлүшүнүн башаты 1943-жылы Кыргыз ССР Илимдер академиясынын филиалынын ачылышы менен байланыштырсак болот. Анткени, бул филиал республикадагы илимий иштерди уюштуруубиринчи борбор болуп, ар түрдүү тармактар боюнча изилдөөлөрдү жүргүзгөн. Алгачкы этапта географиялык, биологиялык, тарыхый жана этнографиялык изилдөөлөргө өзгөчө көңүл бурулган [4, 23-б.]. Филиалдын ишмердүүлүгү республикадагы илимий изилдөөлөрдү системалаштырууга өбөлгө түзүп, илимий кадрларды даярдоого шарт жараткан. Мында союздук илимий борборлор менен байланыштар түзүлүп, Кыргызстанга алдыңкы илимий методдор киргизиле баштаган [2, 51-б.].

Кыргыз ССРинде илимий мекемелердин калыптаныш процесси бир гана ички факторлор менен гана чектелбестен, жалпы союздук илимий саясаттын алкагында ишке ашырылган. Советтик бийлик илимди мамлекеттин өнүгүүсүнүн негизги кыймылдаткыч күчү катары карап, аны борборлоштурулган тартипте башкарган. Бул шартта Кыргыз ССРиндеги илимий мекемелер союздук илимий системанын ажырагыс бөлүгү болуп, жалпы стратегиялык максаттарды ишке ашырууга багытталган [9, 54-б.]. Кыргыз ССРинде илимий мекемелердин өнүгүшү илимий адистешүүнүн тереңдешти менен мүнөздөлгөн. Баштапкы мезгилде изилдөөлөр жалпы мүнөзгө ээ болсо, кийинки этаптарда ар бир илимий мекеме конкреттүү тармакка адистеше баштаган. Мындай адистешүү илимий иштердин сапатын жогорулатып, белгилүү бир көйгөйлөрдү терең изилдөөгө мүмкүндүк берген.

1954-жылы Кыргыз ССР Илимдер академиясынын түзүлүшү илимдин өнүгүшүндө жаңы этапты баштаган. Академия республикадагы илимий мекемелердин ишин координациялоочу негизги орган болуп калган. Илимий мекемелердин ишмердүүлүгүндө аймактык өзгөчөлүктөр да эске алынган.

1960-жылдардан тартып илимий мекемелерде тармактык бөлүнүү күчөгөн. Мисалы, жаратылыш илимдеринде геоботаника, гидрология, сейсмология сыяктуу өз алдынча багыттар калыптанып, ар биринин өз изилдөө объектиси жана методологиясы иштелип чыккан. Бул илимдин структуралык жактан өнүгүшүнө алып келген. Кыргызстан тоолуу өлкө болгондуктан, географиялык жана экологиялык изилдөөлөргө өзгөчө көңүл бурулган. Анын курамында геология, биология, тарых, тил жана адабият сыяктуу багыттар боюнча институттар түзүлгөн [1, 78-б.]. Тоо экосистемаларын изилдөө, суу ресурстарын пайдалануу жана жаратылыш байлыктарын коргоо маселелери илимий мекемелердин негизги багыттарынын бири болгон [7, 93-б.].

Ошондой эле, энергетика тармагында жүргүзүлгөн илимий изилдөөлөр да маанилүү роль ойногон. Гидроэнергетикалык ресурстарды изилдөө жана аларды пайдалануу боюнча сунуштар иштелип чыгып, республикадагы энергетикалык потенциалды өнүктүрүүгө шарт түзүлгөн [9, 78-б.]. Академиянын негизги милдети фундаменталдык жана колдонмо изилдөөлөрдү жүргүзүү болгон. Бул мезгилде илимий мекемелер экономикалык муктаждыктарга ылайык иш алып барып, өндүрүшкө керектүү илимий сунуштарды иштеп чыгышкан. Мисалы, геологиялык изилдөөлөр аркылуу жаңы кен байлыктар ачылып, республикадагы өнөр жайдын өнүгүшүнө шарт түзүлгөн [7, 34-б.].

Табигый илимдер тармагында илимий мекемелердин ролу өзгөчө чоң болгон. Геологиялык институттар Кыргызстандын аймагындагы минералдык ресурстарды изилдеп, алардын запасын аныктоого багытталган иштерди жүргүзүшкөн. Бул изилдөөлөрдүн негизинде көмүр, алтын жана башка пайдалуу кендердин запастары аныкталып, өнөр жай тармагында кеңири пайдаланылган [7, 52-б.].

Биология жана айыл чарба илимдери боюнча институттар да маанилүү иштерди жүргүзгөн. Алар жаңы өсүмдүк сортторун чыгаруу, мал чарбасын

жакшыртуу жана жер ресурстарын натыйжалуу пайдалануу маселелерин изилдешкен. Бул илимий иштер айыл чарба өндүрүшүнүн өсүшүнө олуттуу таасир тийгизген [3, 66-б.]

Гуманитардык илимдер тармагында илимий мекемелер улуттук маданиятты изилдөөнүн негизги борборлору болуп эсептелген. Тарых институту кыргыз элинин тарыхын изилдеп, илимий негизде жазылган эмгектерди жарыялаган. Тил жана адабият институту кыргыз тилинин грамматикасын иштеп чыгып, адабий мурастарды системалаштырган. Элдик оозеки чыгармачылык да кеңири изилденип, манас таануу, фольклор жана этнография багыттарында ири эмгектер жаралган. Бул иштер улуттук маданиятты сактоого жана өнүктүрүүгө чоң салым кошкон [4, 57-б.].

Илимий мекемелердин ишмердүүлүгүндө маалымат алмашуу да маанилүү орунду ээлеген. Илимий конференциялар, симпозиумдар жана жыйындар өткөрүлүп, окумуштуулар өз тажрыйбалары менен бөлүшкөн. Бул илимий идеялардын өнүгүшүнө жана жаңы изилдөөлөрдүн пайда болушуна шарт түзгөн [6, 118-б.]. Социалдык илимдер тармагында жүргүзүлгөн изилдөөлөр коомдук процесстерди түшүнүүгө жардам берген. Демография, социология жана экономика багыттарындагы илимий иштер калктын жашоо деңгээлин жогорулатуу боюнча мамлекеттик саясатты иштеп чыгууда колдонулган [3, 120-б.].

Илимий мекемелердин ичинде дисциплинардык интеграция да орун алган. Ар түрдүү тармактагы окумуштуулар биргелешкен изилдөөлөрдү жүргүзүп, комплекстүү көйгөйлөрдү чечүүгө аракет кылышкан. Мисалы, экологиялык маселелерди чечүүдө биологдор, географтар жана химиктер биргелешип иш алып барышкан. Илимий ишмердүүлүктүн уюштурулушунда башкаруу структурасы да маанилүү болгон. Ар бир институтта илимий кеңештер түзүлүп, изилдөө багыттары ошол кеңештерде бекитилген. Бул илимий иштердин системалуулугун камсыз кылган [1, 136-б.].

Кыргыз ССРинде илимий басылмалардын саны да көбөйгөн. Илимий журналдар жана жыйнактар аркылуу изилдөөлөрдүн жыйынтыктары коомчулукка жеткирилген. Бул илимий маалыматтарды системалаштырууга жана сактоого мүмкүнчүлүк берген [4, 85-б.]. Ошондой эле, илимий мекемелердин коомдогу ролу акырындык менен өсүп, алар билим берүү, маданият жана экономика тармактары менен тыгыз байланышта иш алып барышкан. Илимий жетишкендиктер күнүмдүк турмушка киргизилип, калктын жашоо деңгээлин жогорулатууга таасир тийгизген [11, 92-б.].

Илимий мекемелердин түзүлүшүндө кадр маселеси эң негизги факторлордун бири болгон. Алгачкы жылдары республикада жогорку квалификациялуу адистер жетишсиз болуп, илимий иштер көбүнчө башка союздук республикалардан келген окумуштуулар тарабынан жүргүзүлгөн. Бирок убакыттын өтүшү менен жергиликтүү кадрларды даярдоо системасы калыптанып, кыргыз улутунан чыккан адистер илимдин ар түрдүү тармактарында иштей баштаган [2, 96-б.].

Илимий мекемелердин ишмердүүлүгүндө кадрларды даярдоо маселеси өзгөчө орунду ээлеген. Жогорку окуу жайлары менен тыгыз байланышта иш алып барган илимий институттар жаш адистерди илимий ишке тартууга көмөк көрсөткөн. Көптөгөн кыргыз жаштары Москва жана Ленинград сыяктуу ири борборлордо билим алып, кийин республикада илимий иштерди улантышкан [2, 73-б.].

1950–1960-жылдары илимий кадрларды даярдоодо аспирантура институту кеңири өнүккөн. Жаш изилдөөчүлөр илимий жетекчилердин көзөмөлүндө диссертациялык иштерди жүргүзүп, илимдин өнүгүшүнө салым кошкон. Бул мезгилде илимий мектептер калыптанып, белгилүү окумуштуулар өзүнүн изилдөө багыттарын түзө баштаган [10, 112-б.].

Кыргыз ССРинде илимий мекемелердин өнүгүшү билим берүү системасы менен тыгыз байланышта болгон. Жогорку окуу жайлары илимий кадрларды даярдоонун негизги булагы болуп, студенттер илимий иштерге эрте тартылган. Университеттер менен илимий институттардын ортосундагы кызматташтык илимий изилдөөлөрдүн сапатын жогорулатууга өбөлгө түзгөн. Мындай саясат улуттук илимий кадрлардын калыптанышына алып келген. Натыйжада, кыргыз улутунан чыккан окумуштуулар илимдин ар түрдүү тармактарында эмгектенип, республикадагы илимий потенциалды жогорулатышкан [5, 41-б.]. Кыргыз ССРинде илимий мекемелердин ишмердүүлүгүндө социалдык жоопкерчилик да байкалган. Окумуштуулар коомдук маселелерге активдүү катышып, экологияны коргоо, ресурстарды үнөмдүү пайдалануу жана билим берүүнү өнүктүрүү боюнча сунуштарды беришкен [11, 108-б.]. Мындан тышкары, илимий мекемелердин ишмердүүлүгүндө илимий мурастарды сактоо маселеси да маанилүү болгон. Жыйналган маалыматтар архивдерде сакталып, кийинки муундар үчүн илимий база түзүлгөн. Бул илимдин үзгүлтүксүз өнүгүшүнө шарт түзгөн [5, 77-б.].

Советтик мезгилде илимий изилдөөлөр пландуу негизде жүргүзүлгөн. Ар бир илимий мекеме мамлекеттик тапшырмаларды аткарууга милдеттүү болуп, изилдөөлөрдүн багыты бобров тарабынан аныкталган [1, 115-б.]. Бул система илимди башкарууну жеңилдеткен менен, айрым учурда чыгармачылык эркиндикти чектеген. Илимий мекемелердин ишинде инновациялык элементтер да пайда боло баштаган. Жаңы технологияларды колдонуу, эксперименталдык ыкмаларды киргизүү жана изилдөө процессин автоматташтыруу сыяктуу аракеттер жүргүзүлгөн. Бул илимдин заманбап деңгээлге көтөрүлүшүнө өбөлгө түзгөн [7, 121-б.]. 1960–1970-жылдары илимий мекемелердин материалдык-техникалык базасы кыйла өнүккөн. Жаңы лабораториялар ачылып, заманбап жабдуулар орнотулган. Бул илимий изилдөөлөрдүн сапатын жогорулатууга өбөлгө түзгөн.

Илим менен өндүрүштүн байланышы күчөп, илимий жетишкендиктер практикада колдонулган. Айыл чарбасында жаңы технологиялар киргизилип, түшүмдүүлүк жогорулаган. Өнөр жай тармагында да илимий сунуштар өндүрүш процессин жакшыртууга жардам берген [3, 101-б.]. Илимий мекемелердин

аймактык өнүгүүсү да маанилүү болгон. Аймактарда тажрыйба станциялары түзүлүп, жергиликтүү шарттарды изилдөө иштери жүргүзүлгөн [4, 62-б.]. Ошол эле учурда советтик идеология илимге таасирин тийгизген. Айрыкча гуманитардык илимдерде марксисттик-лениндик методология үстөмдүк кылган [3, 88-б.]. Бирок мамлекеттик колдоо илимдин материалдык базасын чыңдоого чоң мүмкүнчүлүк берген. Илимий мекемелер заманбап жабдуулар менен камсыз болуп, илимий иштердин көлөмү өскөн. 1980-жылдардын аягында экономикалык кыйынчылыктар илим тармагына да таасир эте баштаган. Бирок буга чейин түзүлгөн илимий база өлкөнүн кийинки өнүгүшүнө негиз болуп калган [7, 88-б.].

Жыйынтыктап, төмөнкү корутундуларды чыгарууга болот:

1940–1980-жылдар Кыргыз ССРинде илимий мекемелердин түзүлүшү жана өнүгүшү илимдин институционалдык негизинин калыптанышында чечүүчү мааниге ээ болду. Бул мезгилде илим мамлекеттик саясаттын маанилүү бөлүгүнө айланып, илимий изилдөөлөр өлкөнүн экономикалык, социалдык жана маданий өнүгүүсүнө багытталган.

Кыргыз ССР Илимдер академиясынын түзүлүшү жана анын курамындагы илимий институттардын ишмердүүлүгү республикадагы илимий иштерди системалаштырууга, алардын сапатын жогорулатууга жана жаңы илимий багыттарды өнүктүрүүгө шарт түздү. Айрыкча геология, биология, айыл чарба, тарых жана тил илимдери боюнча жүргүзүлгөн изилдөөлөр өлкөнүн өнүгүшүнө олуттуу салым кошту. Мындан тышкары, илимий кадрларды даярдоо системасынын калыптанышы улуттук илимдин өнүгүшүндө маанилүү роль ойноду. Жогорку окуу жайлары менен илимий мекемелердин өз ара байланышы күчөп, жергиликтүү адистердин саны көбөйдү. Бул өз кезегинде Кыргызстандын илимий потенциалынын өсүшүнө алып келди.

Кыргыз ССРинде 1940–1980-жылдары илимий мекемелердин түзүлүшү илимдин институционалдык негизинин калыптанышына алып келген. Илимдер академиясы жана анын курамындагы институттар республикадагы илимий изилдөөлөрдү системалаштырып, алардын натыйжалуулугун жогорулаткан. Табигый жана гуманитардык илимдердин жетишкендиктери өлкөнүн экономикасына жана маданиятына олуттуу салым кошкон. Кадрларды даярдоо системасы улуттук илимий потенциалды калыптандырган. Ошону менен бирге идеологиялык чектөөлөргө карабастан, бул мезгилде түзүлгөн илимий база бүгүнкү күндө да өз маанисин сактап келет. Социалдык илимдер тармагында жүргүзүлгөн изилдөөлөр коомдук процесстерди түшүнүүгө жардам берген. Демография, социология жана экономика багыттарындагы илимий иштер калктын жашоо деңгээлин жогорулатуу боюнча мамлекеттик саясатты иштеп чыгууда колдонулган [3, 120-б.]. Жалпысынан алганда, бул мезгилде түзүлгөн илимий мекемелер жана алардын жүргүзгөн ишмердүүлүгү Кыргызстандын илимий системасынын пайдубалын түзүп, бүгүнкү күндө да өз маанисин жоготпой келет. Алар өлкөнүн туруктуу өнүгүшүнө жана илимий прогреске жетишүүсүнө негиз болуп калды

Колдонулган адабияттардын тизмеси:

1. Кыргыз ССРдин тарыхы. – Бишкек: Мамлекеттик басма, 1980. – 512 б.
2. Абдылдаев М. Советтик Кыргызстанда илимдин өнүгүүсү. – Бишкек, 1975. – 248 б.
3. Асанов Т. Кыргызстандагы илим жана билим берүү. – Бишкек, 1982. – 196 б.
4. Кыргыз ССР Илимдер академиясынын эмгектери. – Бишкек: Илим, 1954–1985.
5. Архивдик материалдар // Кыргыз Республикасынын Улуттук архиви. – Бишкек.
6. Эсенова Ж. Кыргыз тили жана адабият изилдөөлөрү. – Бишкек, 1978. – 224 б.
7. Бекмаматов К. Табигый илимдер жана Кыргызстандын ресурстары. – Бишкек, 1979. – 271 б.
8. Жунушалиев Ж. Кыргызстандын тарыхы. – Бишкек: Кыргызстан, 1999. – 384 б.
9. Осмонов О. Кыргызстан тарыхы. – Бишкек: Бийиктик, 2003. – 412 б.
10. Плоских В.М. История Кыргызстана. – Бишкек: Раритет Инфо, 2004. – 528 с.
11. Акаев А.А. Наука и образование в Кыргызстане. – Бишкек, 2001. – 320 с.

Рецензент: тарых илимдеринин доктору, профессор Койчуманова Ч.У.